

Les xarxes socials com a finestra d'oportunitats per al treball social

Social media as a window of opportunity for social work

Belén Navarro Llobregat¹

Resum

Es pretén oferir una anàlisi crítica de les aportacions de les xarxes socials al treball social partint de la necessitat de contextualitzar les TIC en el marc del que s'ha anomenat “societat del coneixement”, pròpia del capitalisme tardà actual, per tal d'observar aquest fenomen des d'una perspectiva crítica, compatible amb l'interès pel que aquestes eines poden oferir al treball social com a disciplina i professió. Es finalitza amb un decàleg d'aspectes positius que animin la professió a la immersió en el món digital.

Paraules clau: TIC, xarxes socials, treball social, informació, societat del coneixement, desigualtat social, emancipació.

Abstract

This paper seeks to provide a critical review of how social media has contributed to social work based on the need to place ICTs within the context of what has been coined as the knowledge society, which is characteristic of today's late capitalism. The aim is to observe this phenomenon from a critical perspective, which is in keeping with the interest that these tools can offer social work as a discipline and profession. The paper concludes with a Decalogue of positive aspects that encourage the profession to immerse itself into the digital realm.

Key words: ICTs, social media, social work, information, knowledge society, social inequality, emancipation.

Per citar l'article: NAVARRO LLOBREGAT, Belén. Les xarxes socials com a finestra d'oportunitats per al treball social. *Revista de Treball Social*. Col·legi Oficial de Treball Social de Catalunya, agost 2018, n. 213, p. 41-51. ISSN 0212-7210.

¹ Treballadora social. bnavarrollobre@gmail.com

Introducció

*Som ésser interpretatius a la recerca de sentit i de comprensió,
aspirants humils i entregats a la veritat.*

SILVIA NAVARRO

Escriure un article sobre les bondats de les xarxes socials i les seves possibles aplicacions pràctiques a la professió del treball social no ocuparia més de tres pàgines: és obvi que les xarxes socials constitueixen una poderosíssima eina de comunicació i d'informació. Han canviat fins i tot la manera com ens relacionem les persones, fins al punt que en molts casos donen lloc a la substitució del contacte personal per la interacció virtual; com a mostra, dramàtica, l'exemple dels *hikkikomori*, terme japonès que designa la problemàtica dels joves (la majoria homes) que decideixen aïllar-se del món tancant-se en una habitació per mantenir un contacte exclusivament virtual amb el món exterior.²

Una anàlisi més profunda requerirà algunes pàgines més. El treball social és una professió que neix en el context de la industrialització que es donà durant el segle XIX amb l'objectiu de pal·liar les desigualtats que aquest procés havia originat (v. VICENTE, a: ZAMANILLO (dir.), 2011), empresa que va comportar una praxi basada en el coneixement inductiu i una escassa atenció a plantejaments teòrics generals, un dèficit que s'ha arrossegat fins a etapes recents, malgrat que "les característiques pròpies del treball social només han adquirit carta de naturalesa quan es produeixen avenços epistemològics importants en les ciències socials" (VÁZQUEZ, 2012: 66).

Amb tot, sembla que hi ha una certa *al·lèrgia professional* a contextualitzar teories, models, mètodes i assumptes epistemològics en general, de tal manera que la praxi professional, entesa com a interacció entre teoria i pràctica (MARTÍN, 2009), se sol desenvolupar inserida en allò que Morin denominà "intel·ligència cega", és a dir, en "la visió parcel·lada de les realitats complexes sobre les quals intervenim" (citada per BARRIGA, 2009: 14). Si "el treball social és una activitat socialment construïda" (PAYNE, 1995: 25) que solament es comprèn des de la interacció dels elements que s'hi impliquen, les xarxes socials, com a eina de comunicació i interacció social, també construeixen i modelen el treball social, en siguem o no conscients.

Les xarxes socials, com a eina de comunicació i interacció social, també construeixen i modelen el treball social, en siguem o no conscients.

² Professionals de l'Institut de Neuropsiquiatria i Addiccions de l'Hospital del Mar de Barcelona van presentar el 2014 el primer estudi estatal sobre les característiques clíniques i sociodemogràfiques de la síndrome de *hikikomori* o aïllament social. V.: MALAGÓN-AMOR, Àngeles; CÓRCOLES Martínez, David; MARTÍN-LÓPEZ, Luis M.; PÉREZ-SOLÀ, Víctor. *Hikikomori in Spain: A descriptive study. International Journal of Social Psychiatry*, vol. 61, núm. 5, 2014, p. 475-483.

Per tot això, és aconsellable dur a terme una anàlisi de les xarxes socials en el treball social, ubicant-la en el marc de l'aparició de les tecnologies d'informació i comunicació (d'ara endavant TIC) i el fenomen de la "societat del coneixement".

1. La societat del (des)coneixement

*L'únic que s'ha salvat del nostre saber
és la saviesa que no sabem.*

SVETLANA ALEKSIÉVITX

La societat del coneixement és un desig i una realitat alhora. Una realitat caracteritzada "per la centralitat de la ciència i la tecnologia, que saltaria des dels marges fins al centre mateix de la vida social per formar, juntament amb l'Estat democràtic i l'economia de mercat, la tríada institucional bàsica de les societats" (GINER, LAMO DE ESPINOSA, TORRES, 2013: 788); i un desig perquè sembla àmpliament acceptat que la societat del coneixement és portadora de progrés i millora per a la humanitat en el seu conjunt.

Tant és així que la UNESCO proclama: "El coneixement i la informació tenen un impacte considerable en la vida de les persones. La seva associació, especialment a través de les TIC, té el poder de transformar l'economia i la societat".³

En canvi, Daniel Innerarity,⁴ al seu llibre *La democracia del conocimiento*, ofereix una visió menys optimista, establint una interessant diferenciació entre *informació* i *coneixement* sobre la qual val la pena aturar-se:

No són el mateix *informació* i *coneixement*, fins i tot la informació pot impedir el coneixement. D'entrada, perquè noves informacions no condueixen necessàriament a un nou saber. Una informació únicament es transforma en coneixement quan és convenientment processada, quan s'usa per fer comparacions, treure'n conseqüències i establir connexions [...]. La informació no distingeix entre el que té sentit i el que no en té (2011: 26-27).

De la mateixa manera, en la pràctica del treball social cal diferenciar *informació* i *coneixement*, com també *notícia* i *dada*. La informació s'obté de les persones ateses a través de dades que, convenientment processades, generen el coneixement de la situació necessari per orientar l'acció professional. Desgra-

³ Per aprofundir-hi: <https://es.unesco.org/node/251182>.

⁴ És un filòsof i assagista espanyol (Bilbao, 1959) amb una dilatada producció bibliogràfica. El seu últim llibre és *Política para perplejos*. Hi ha una entrevista interessant disponible en línia a: <http://www.lettraslibres.com/espana-mexico/politica/entrevista-daniel-innerarity-tratar-gente-que-no-piensa-como-nosotros-impide-que-nos-volvamos-locos>.

ciadament no són poques les vegades que es confonen les dades amb les notícies i s'acaba per exercir una mena de treball social "criticaire", com molt bé va saber plasmar Luis Barriga, ja esmentat, en la seva ponència de tancament del XI Congrés Estatal de Treball Social celebrat a Saragossa el 2009.

Sigui com sigui, la societat del coneixement suposa una nova forma de desenvolupament i estratificació social basada en les TIC (TORRES, 2013), com és sabut, amb les seves llums i ombres: entre les llums, un accés a la informació i una millora de les comunicacions mai vistes en la història de la humanitat; entre les ombres, el subsegüent augment de la desigualtat social. Tezanos és taxatiu sobre aquest tema:

Hem aconseguit acabar de desxifrar la seqüència del genoma humà [...] però, no obstant això, al mateix temps no som capaços d'evitar que cada dia mori una mitjana de 30.000 nens a causa d'insuficiències alimentàries. La nostra, per tant, és una civilització que és capaç del més gran, però no pot, o no vol, resoldre qüestions aparentment petites [...], com garantir el dret a l'existència de tots o les possibilitats de viure en condicions de suficient dignitat humana (2002: 36).

La "paradoxa del coneixement", en paraules d'Innerarity, ha generat, a través de l'esquerda digital,⁵ una altra esquerdada de desigualtat preocupant, no únicament per la seva amplitud, sinó per la tendència creixent, que al seu torn està configurant una mena de doble ciutadania en la qual, mentre que grups de població cada vegada més petits es troben "integrats", d'altres, cada vegada més nombrosos, veuen impedides les seves possibilitats d'accés a allò que podríem anomenar *mínims vitals*. El que determina aquests processos d'exclusió social són, segons el parer d'autors com Tezanos (2002) i Castel (2014), entrades i sortides de *dins cap a fora* del sistema i vice-versa.

Sobre això, caldria determinar, seguint Matus (v. LIMA, 2017), si des d'una perspectiva crítica en el treball social tenen validesa aquestes categoritzacions, ja que el sistema capitalista actual no només genera esferes de benestar sinó grans bosses de privació material. En conseqüència, l'exclusió forma part del sistema i no en queda fora.

Per tant, si la societat del coneixement és producte del capitalisme actual i les desigualtats que genera, caldria parlar d'un "capitalisme de coneixement" o "economia del coneixement" que condiciona la generació i l'ús del coneixement a les regles del mercat (KRÜGER, 2006); a diferència del capitalisme clàssic, hereu de la filosofia calvinista, que considerava com a valor l'ètica del treball. Així, es vinculava ocupació i benestar i,

Mentre que grups de població cada vegada més petits es troben "integrats", d'altres, cada vegada més nombrosos, veuen impedides les seves possibilitats d'accés a allò que podríem anomenar mínims vitals

⁵ L'esquerda digital es defineix com la separació que existeix entre les persones (comunitats, estats, països...) que utilitzen les TIC com una part rutinària de la seva vida diària i aquelles que no hi tenen accés i que, encara que en tinguin, no saben com utilitzar-les" (VARELA FERRÍO, 2015).

per tant, desocupació i pobresa, un binomi sens dubte fals, ja que és àmpliament sabut que tenir una ocupació no garanteix sortir de la pobresa. Tot i així, el neoliberalisme s'apropia d'aquesta ètica del treball i construeix una falsa dicotomia entre els pobres nous i els pobres vells (SALES, 2014), els primers dels quals són persones que han caigut en desgràcia i que mereixen tota la nostra commiseració i suport, mentre que els segons són paràsits de l'estat o, en paraules de Bauman, residus de la societat en tant que consumidors fallits, persones a les quals, en la societat del déu consum, els manca la capacitat de consumir i, per tant, de ser (2003).

Es manté el fals binomi ocupació-benestar alhora que els avenços en matèria de comunicació no constitueixen un enfortiment de la democràcia o la participació ciutadana sinó que es converteixen en "un subsistema ideològic, hereu d'una dimensió temporal nova de les ideologies polítiques" (PÉREZ, 2007: 60). D'aquesta manera, la lluita pel control dels mitjans de comunicació (en sentit ampli) és la lluita pel poder.

En paraules de Teresa Zamanillo, "aquests nous escenaris i d'altres han creat un sentiment d'indefensió en els ciutadans que arriba també als professionals pel que fa a les dificultats que presenta un possible maneig i control tècnic en un món nou de creixent complexitat" (2000: 69).

Tot el que hem exposat anteriorment persegueix encarar el repte que suposa la relació entre el treball social i la societat del coneixement -i, amb ella, les TIC i en concret les xarxes socials- des d'un enfocament dialèctic amb el qual, tal com exemplificava magistralment Matus (2017) a través del símil del cavall de Troia, s'operi amb prou destresa per jugar d'acord amb les regles del sistema per donar sentit a una de les missions del treball social: la defensa de la ciutadania (PAYNE, 1995: 58), especialment d'aquella que s'ha vist privada de la condició humana, aquella que pateix la més dura de les exclusions: la impossibilitat d'imaginar-se diferent (CAPARRÓS, 2015).

2. Veritats, postveritats i treball social

Internet és una cuina gegantina de rumors.

DANIEL INNERARITY

Segons el diccionari de la RAE la *postveritat*, paraula de l'any el 2016,⁶ és "la distorsió deliberada d'una realitat, que manipula creences i emocions amb la finalitat d'influir en l'opinió pública i en actituds socials". Diàriament llegim, veiem i

⁶ Segons l'*Oxford Dictionary*, tal com apareix recollit a la notícia publicada per *El País* el 17/11/16: https://elpais.com/internacional/2016/11/16/actualidad/1479316268_308549.html

sentim nombrosos exemples de postveritats que ens “infoxiquen”, és a dir, que ens saturen i ens impedeixen generar el nostre propi coneixement, tenint en compte que al cervell humà li és impossible processar una quantitat massa elevada d’informació (INNERARITY, 2011). El que acostuma a succeir a continuació és la substitució automàtica del coneixement per l’opinió, ja que la segona és una operació cognitiva bastant més senzilla que la primera.

Podem trobar nombrosos exemples de postveritats únicament obrint un diari. Santos (2014) en va descriure a la perfecció unes quantes al llibre *El Síndrome Katrina. Per què no sentim la desigualtat com un problema a través de “dotze frases sense pietat”* (2014: 138-181):

1. Els rics guanyen més perquè s’esforcen. S’ho mereixen.
2. Hi ha una majoria que no es manifesta.
3. El que necessitem són solucions tècniques.
4. No ens interessa pujar els impostos als rics perquè s’enduran els diners i encara recaptarem menys.
5. No es pot gastar el que no es té.
6. No hi pot haver de tot, per a tots i de franc.
7. Les prestacions socials premien els qui menys s’esforcen.
8. Tots estem en el mateix vaixell.
9. Tots roben, tots són iguals.
10. Cal tornar a la cultura de l’esforç.
11. Cal fer els deures.
12. No hi ha alternativa.

Davant les postveritats cal anar al gra: aquelles que afecten el treball social han de ser encarades amb determinació perquè circulen a la velocitat de la llum per les xarxes socials i, si el treball social és una ciència,⁷ entre les seves missions es troba la producció de coneixement que neutralitzi aquestes postveritats que perjudiquen tant la igualtat i el benestar de la ciutadania en conjunt. “El treball social no pot limitar-se a aplicar protocols o processos establerts institucionalment [...]. Això no és intervenció social. Per a això no calen teories, mètodes ni reflexions sobre els valors epistèmics [...]. N’hi haurà prou amb seguir amb docilitat i obediència les pautes i «les manaments» de l’organització” (DE LA ROSA, 2012: 78).

En aquest punt es podria replicar aquesta idea afirmant que algunes de les postveritats reflectides per Santos en el seu llibre o d’altres que afecten la intervenció social no són postveritats sinó veritats; en aquest cas, convé que es defensin des del pla científic i no des de la simple opinió. Encara més,

---

⁷ Per aprofundir en això, v. Vázquez (2012).

seria molt positiu tant per a la disciplina com per a la professió que les treballadores socials que són partidàries de models d'intervenció conformes amb el neoliberalisme fonamentessin les seves tesis en argumentacions científiques i, així, es produiria un debat sens dubte enriquidor per al treball social.

El problema és que, malgrat els esforços per part de la disciplina, bona part de la professió continua ancorada en un "activisme institucionalitzat" (BARRIGA, 2009: 11-12) que, mancat -en teoria- de l'edifici ideològic i científic necessari, acaba reproduint postveritats en un exercici de "treball social *cuñao*"⁸ molt preocupant que campa amb llibertat per les xarxes socials.

La "credulitat sobreinformada" (GARCÉS, 2017: 45) és una característica de la postmodernitat contra la qual cada vegada més i millor s'enfronta la comunitat científica. Iniciatives com Ciència en el Parlamento⁹ o Stop Rumores¹⁰ són dignes de consideració i adscripció.

Per tot això, la consideració de les xarxes socials com una finestra d'oportunitat per al treball social comença per:

1. Un exercici d'autoobservació i desconstrucció professional i personal.
2. La forja de "un giroscopi intern que ajudi a trobar un sentit entre les teories i models en el mercat del coneixement" (DESLAURIERS I PÉREZ, 2004: 199).
3. L'assumpció sense complexos del paper acadèmic i professional necessari, del qual no és possible desprendre's a les xarxes socials -encara que sigui esgotador-, perquè és un lloc per on discorre, també, el treball social i són, a més, llocs privilegiats per desplegar estratègies de comunicació orientades a l'enfortiment de la identitat corporativa (PÉREZ, 2007: 167).

3. Les xarxes socials, una finestra d'oportunitat per al treball social

*Únicament el diàleg ens ajuda a bastir ponts,
no només amb els nostres veïns i amb els llunyans i misteriosos
xinesos, sinó dins del nostre propi interior turmentat.*

FATEMA MERNISSI

No sembla que el treball social hagi sucumbit als encants de les TIC, encara més, en el treball social existeix una certa

⁸ Aquest terme, d'elaboració pròpia, s'explica amb més detall al meu blog, concretament a l'entrada següent: <http://www.belenavarro.es/2016/02/trabajo-social-cunao.html>

⁹ El projecte Ciència en el Parlamento és una iniciativa ciutadana independent que té com a objectiu que la ciència i el coneixement científic siguin cada cop més importants en la formulació de propostes polítiques. Més informació, aquí: <https://www.cienciaenelparlamento.org/>

¹⁰ Stop Rumores és una iniciativa d'Andalucía Acoge. Més informació, aquí: <http://stoprumores.com/>

polarització entre la tecnofòbia, majoritària, i la tecnofília, minoritària però no menys alarmant en el seu excés perquè podria conduir a la “tecnoestupidesa” (BUNGE, 2018). Una incorporació sense nord o, si es prefereix, sense context al món de les TIC és la crònica d’un fracàs anunciat a causa de diverses possibilitats: en primer lloc, un bloqueig per “infoxicació”; en segon lloc, la por a la interacció horitzontal, al descobert; i, en tercer lloc, la fugida paorosa al primer calbot.¹¹

Per això, convé adoptar algunes precaucions. La primera és triar molt bé quines xarxes socials són interessants des de l'àmbit acadèmic i/o professional i per a què. Oferir consells sobre aquest tema és una empresa arriscada i que superaria l'extensió d'aquest article. La segona precaució té a veure amb el bloqueig per “infoxicació” i consisteix també a triar quina informació relativa al treball social es pot processar amb normalitat; és a dir, quantes revistes electròniques es poden llegir en condicions i detingudament i, així mateix, quants blogs es poden seguir. Un cop feta l'elecció, toca relaxar-se i gaudir-ne. Val més esperar que altres persones recomanin articles o entrades concretes d'altres fonts.

La tercera precaució es refereix al posicionament. A risc d'explicar una obvietat, cal deixar molt clar si el perfil, sigui la xarxa que sigui, és personal o professional, la qual cosa no impedeix una cert relació, ja que les xarxes socials són, per la seva pròpia naturalesa, fòrums que propicien la proximitat i la interacció horitzontal fins al punt que permeten intercanviar informació “de tu a tu” amb acadèmiques notables, escriptors o professionals de reconegut prestigi. És just que les persones ateses tinguin la mateixa oportunitat. Cal perdre'ls la por, com també han de perdre la por les institucions, no únicament a la ciutadania sinó a les mateixes professionals. I és que, per desgràcia, la censura està present en massa pàgines de certes universitats, administracions i fòrums professionals que ni tan sols permeten comentar-ne els continguts. La censura en treball social és un tema que donaria per a una tesi doctoral, encara que suposaria tota una aventura investigar sobre aquest tema.

Sabent els paràmetres que regeixen l'escriptura científica, atès que aquest article està arribant al final, em permetré la llicència de despullar-me de les vestidures acadèmiques per enfundar-me el meu vestit de bloguera, perquè és aquesta roba les que m'ha portat fins aquí. I precisament perquè el blog ha estat l'origen del meu acostament a fòrums professionals com aquesta revista, vull subratllar que el debat que existeix entre l'àmbit científic-acadèmic (i els fòrums tradicio-

¹¹ En castellà, *zasca*, una expressió que la Fundeu BBVA reconeix com a vàlida, referint-se a una rèplica tallant, ràpida i sovint ofensiva en un debat o una conversa: <https://www.fundeu.es/recomendacion/zasca-zas/>

nals com revistes i papers) versus el professional (i els blogs, etc.) en treball social és un debat erroni. No només són necessaris els *papers*, els blogs, les xarxes socials com Facebook o Twitter i els articles d'opinió, sinó que poden i han de generar interacció, per exemple, a través de la creació de fòrums de debat sobre articles científics a través de xarxes socials com Facebook.

Als que s'interessin per l'aplicació pràctica de les xarxes socials en el treball social o vulguin aprofundir en l'ús de les TIC, els recomano el blog del treballador social José María Regalado *Inmersión TIC Academy* (<https://inmersiontic.com/blog-inmersion-tic/>).¹² José María és company bloguer de la BlogoTSfera (<https://www.cgtrabajosocial.es/blogotsfera>), una iniciativa engegada fa uns quants anys dirigida a recopilar tots els blogs de treball social a la mateixa pàgina. El Consell General del Treball Social ha col·laborat molt activament en aquesta iniciativa, cada vegada més nombrosa.

Les persones blogueres som molt aficionades a les llistes del tipus "Cinc coses que odies al matí", així que no vaig poder resistir la temptació d'elaborar el següent decàleg titulat "Deu raons per abraçar les TIC des del treball social":

1. Propicien una relació més propera amb la ciutadania, generant una interacció més igualitària, i ofereixen acostaments menys estereotipats, sobretot amb certs col·lectius, com els joves.
2. Poden –i han de– servir com a eina d'emancipació i d'empoderament per a individus, grups i comunitats, valgui com a exemple el Foro de Vida Independiente.¹³
3. Possibiliten un accés gairebé il·limitat a la informació, tant en el cas de la ciutadania com de les mateixes professionals, i faciliten l'intercanvi d'informació en diferents sentits i objectius diversos.
4. Contribueixen a la construcció de relat, generació de discurs i identitat professional.
5. Són una eina potent de formació, actualització i reciclatge professional.
6. Constitueixen una via per produir coneixement per a qualsevol que s'ho proposi a través de revistes o periòdics digitals, Youtube, blogs, etc.
7. Basteixen ponts entre l'àmbit acadèmic i el professional, un imperatiu en treball social.

El debat que existeix entre l'àmbit científic-acadèmic (i els fòrums tradicionals com revistes i papers) versus el professional (i els blogs, etc.) en treball social és un debat erroni.

¹² És especialment interessant l'entrada introductòria sobre les TIC: <https://inmersiontic.com/trabajo-social/tecnologias-informacion-y-comunicacion/>

¹³ El Foro de Vida Independiente va néixer com un espai reivindicatiu i de debat a favor dels drets humans de les dones i homes amb tot tipus de discapacitat a Espanya a través d'una comunitat virtual: <http://es.groups.yahoo.com/group/vidaindependiente/>.

8. S'han consolidat com una bona eina de lluita per plantar cara als discursos que vagin contra els drets de la majoria social o que justifiquen retallades socials.
9. Ajuden a perdre la por a prendre postures políticament incorrectes, necessàries en temps de censura, por i incertesa.
10. S'han convertit en aliades insubstituïbles de l'acció col·lectiva de moviments socials, plataformes professionals i col·lectius en general.

La reflexió final, que pretén llançar preguntes al vent, és la següent: si, tal com afirma Marina Garcés (2017), sabem més sobre la relació del saber amb el poder que sobre la del saber i l'emancipació, es tractaria de dilucidar, en aquest cas, no només quin tipus de respostes pot oferir el treball social als problemes socials generats per la societat del coneixement, sinó, sobretot, com recolzar-se en el saber per generar emancipació i, més concretament, com utilitzar des de la disciplina i la professió les xarxes socials perquè contribueixin al projecte autònom vital de persones, grups i comunitats.

Bibliografia

- ALEXIÉVICH, Svetlana. *Voces de Chernóbil*. Barcelona: Debolsillo, 2015. ISBN: 978-84-9992-626-1.
- BARRIGA, Luis. El sexto sentido en trabajo social. Alegoría de la construcción del relato en Trabajo Social. XI Congreso de Trabajo Social, Zaragoza, 2009. Disponible en línia a: <<https://drive.google.com/file/d/0B3IcM1DjAmDdS1gwaWN0c2RZEjg/view>>.
- BAUMAN, Zygmunt. *Vidas desperdiciadas, la modernidad y sus parias*. Barcelona: Paidós, 2003. ISBN: 978-84-4932-928-9.
- BUNGE, Mario. Qué hacer ante la tecnupidez. *El País*, 12 maig 2018. Disponible en línia a: <https://elpais.com/tecnologia/2018/05/09/actualidad/1525854596_328159.html> [Consulta: 29 maig 2018].
- CAPARRÓS, Martín. *El hambre*. Barcelona: Anagrama, 2015. ISBN: 978-84-339-6377-2.
- CASTEL, Robert. Los riesgos de exclusión social en un contexto de incertidumbre. *Revista Internacional de Sociología*, vol. 72, núm. extra 1, 2014, p. 15-24. Disponible en línia a: <<https://doi.org/10.3989/ris.2013.03.18>> [Consulta: 26 maig 2018]. ISSN: 0034-9712.
- DE LA ROSA, Pablo. Posturas y desafíos epistemológicos del Trabajo Social. Epistemología de las Ciencias Sociales “versus” epistemología del Trabajo Social. A: SOBREMONTÉ, Emma (ed.). *Ensayo sobre la Epistemología del Trabajo Social y los modelos de intervención ¿Un nuevo significado para la construcción disciplinar del trabajo social?* Bilbao: Universidad de Deusto, 2012, p. 71-80. ISBN: 978-84-9830-359-9.
- DESLAURIERS, Jean-Pierre; PÉREZ, José Vicente. El reto del conocimiento en la práctica del Trabajo Social. *Cuadernos de Trabajo Social*, núm. 17, 2004, p. 195-210. Disponible en línia a: <<http://revistas.ucm.es/index.php/CUTS/article/view/CUTS0404110195A>> [Consulta: 29 maig 2018]. ISSN: 0214-0314.

Bibliografía

- GARCÉS, Marina. *Nueva ilustración radical*. Barcelona: Anagrama, 2017. ISBN: 978-84-339-1614-3.
- GINER, Salvador; LAMO DE ESPINOSA, Emilio; TORRES, Cristóbal. *Diccionario de sociología*. Madrid: Alianza Editorial, 2013. ISBN: 978-84-206-8322-5.
- INNERARITY, Daniel. *La democracia del conocimiento. Por una sociedad inteligente*. Barcelona: Paidós, 2011. ISBN: 978-84-493-2567-0.
- KRÜGER, Karsten. El concepto de sociedad del conocimiento. *Revista bibliográfica de geografía y ciencias sociales*, vol. XI, núm. 683, 2006. Disponible en línea a: <<http://www.ub.edu/geocrit/b3w-683.htm>>. [Consulta: 2 juny 2018]. ISSN: 1138-9796.
- LIMA, Ana I.; PASTOR, Enrique; VERDE, Carmen (coord.). *El trabajo social: construyendo comunidades sostenibles*. Navarra: Aranzadi, 2017. ISBN: 978-84-9177-563-8.
- MARTÍN, Maribel. Ocho posibilidades de entender (o no) el Trabajo Social. *Cuadernos de Trabajo Social*, núm. 22, 2009, p. 227-245. Disponible en línea a: <<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=3117954>> [Consulta: 29 maig 2018]. ISSN 0214-0314.
- MERNISSI, Fatema. *Un libro para la paz*. Barcelona: El Aleph Editores, 2004. ISBN: 84-7669-663-9.
- NAVARRO, Silvia. *Saber femenino, vida y acción social*. Madrid: Editorial CCS, 2017. ISBN: 978-84-9023-407-5.
- PAYNE, Malcolm. *Teorías contemporáneas del trabajo social*. Barcelona: Paidós, 1995. ISBN: 978-84-4931-336-3.
- PÉREZ, José Vicente. Trabajo social, globalización y posmodernidad. *Revista Internacional de Ciencias Sociales y Humanidades*, vol. XVII, núm. 2, 2007, p. 151-173. Disponible en línea a: <<https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=65417207>> [Consulta: 29 maig 2018]. ISSN: 1405-3543.
- SALES, Albert. *El delito de ser pobre*. Madrid: Icaria, 2014. ISBN: 978-84-9888-567-5.
- SANTOS, Joaquín. *El síndrome Katrina. Por qué no sentimos la desigualdad como un problema*. Saragossa: Colegio de Trabajo Social Aragón, 2014. ISBN: 978-84-616-7889-1.
- TEZANOS, José Félix. *La sociedad dividida*. Madrid: Biblioteca nueva, 2008. ISBN: 978-88-4974-289-96.
- TEZANOS, José Félix. Desigualdad y exclusión social en las sociedades tecnológicas. *Revista del Ministerio de Trabajo e Inmigración*, núm. 35, 2002, p. 35-54. Disponible en línea a: <<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=253629>> [Consulta: 23 maig 2018]. ISSN: 1137-5868.
- VARELA FERRÍO, José. La brecha digital en España. Estudio sobre la desigualdad postergada. Madrid: Comisión Ejecutiva Confederada de UGT. Secretaría de Participación Sindical e Institucional, 2015. Disponible en línea a: <http://www.ugt.es/Publicaciones/BRECHADIGITAL_WEB.pdf> [Consulta: 1 juny 2018].
- VÁZQUEZ, Octavio. ¿Necesita el trabajo social una epistemología? A: SOBREMONTÉ, Emma (ed.). *Ensayo sobre la Epistemología del Trabajo Social y los modelos de intervención ¿Un nuevo significado para la construcción disciplinar del trabajo social?* Bilbao: Universidad de Deusto, 2012, págs. 65-70. ISBN: 978-84-9830-359-9.
- ZAMANILLO, Teresa. El incierto acontecer en el trabajador social. Logros, vacíos y proyectos. *Acciones e investigaciones sociales*, núm. 11, 2000, p. 175-202. Disponible en línea a: <<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=170278>> [Consulta: 26 maig 2018]. ISSN: 1132-192X.
- ZAMANILLO, Teresa (dir.). *Ética, teoría y técnica. La responsabilidad política del trabajo social*. Madrid: Talasa, 2011. ISBN: 978-84-9626-637-7.